

*Spes és Fides feliratú
allegorikus nőalakkal díszített könyvkötések
az Országos Széchényi Könyvtárban*

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Ennek a szép reneszánsz kötésnek több változata ismert I. P., illetve I. B. könyvkötőmonogrammal. Közös minden változaton a Fides feliratú talapzaton álló, balra lépő nőalak; kezét a mellén keresztjezi s a felhők között látható keresztre tekint, amelyre „Meritum // Christi” felirat hívja fel a figyelmet. A plasztikusan ábrázolt, lobogó ruházatú női alak feje mögött a Spes szó, előtte keskeny hasábokban a 70. zsoltár következő részlete olvasható: „In te dñe spe // rai nō con // fundar in // ęternum, // in iustitia // tua libera // me & eri // pe me. Psal. // 70. // „A keretben lévő szöveg: „QVONIAM IN // ME SPERAVIT LIBERABO // EVM PROTEG // AM EVM QUO etc. Psal.90. //”

E kötéstípus változatai közül az alábbiakban néhányat részletesebben ismertetünk:

1. a) I. P. betűkkel kombinált könyvkötőszignó¹ a lemez jobb alsó sarkában; balra a zsoltár szövege alatt a Chari // tas szó. A talapzat tetején a lemez metszőjének M. Gr. monogramja.

Goldschmidt² Nr. 179 (a régebbi irodalom felsorolásával és reprodukcióval).

1. b) Ugyanaz a kompozíció, de az M. Gr. metszőszignó nélkül.

2. I. P. könyvkötőszignóval, de a Charitas szó és az M. Gr. metszőszignó nélkül.

Goldschmidt Nr. 180. (a korábbi irodalommal). – Vekene³ 30.1. (a luxemburgi példány reprodukciójával).

3. I. B. betűkkel kombinált könyvkötőmonogram⁴ a bal alsó sarokban, a jobb alsó sarokban a Cha//ritas szó. Metszőszignó nélkül.

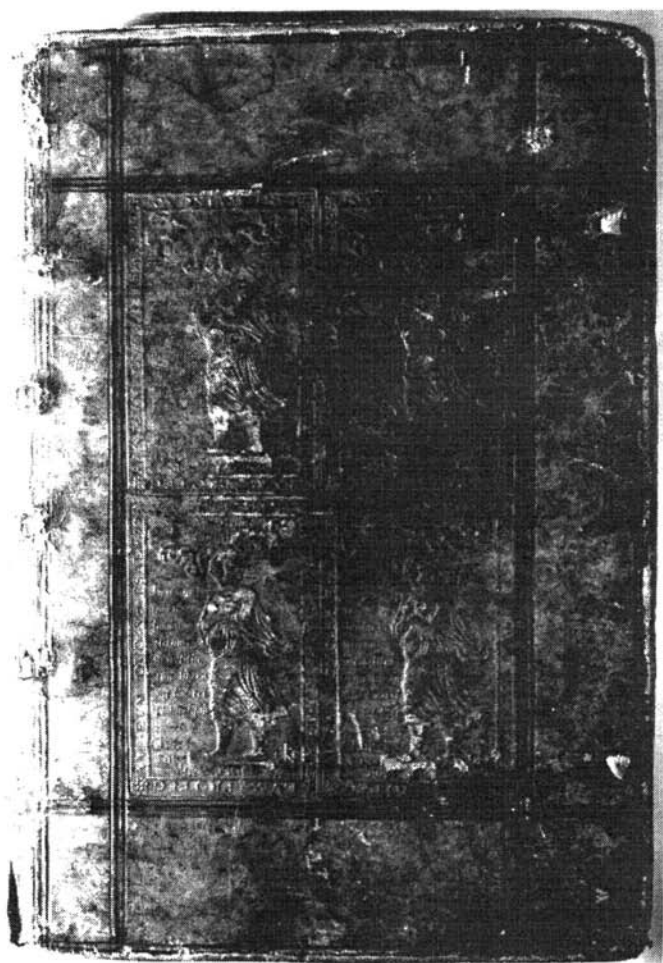
Schmidt⁵ XXVII t. 35. kép. – Goldschmidt Nr. 181.

A Széchényi Könyvtár Spes-lemezzel díszített három kötése közül a legérdekesebb az a nagyméretű kötet, amelynek első és hátsó kötéstábláján nem egy lemez lenyomata alkotja a középdíszet, hanem négyszer ismétlődik a kompozíció a középmezőben. A kötet jelzete és tartalma:

Ant. 832. CALCAGNINI, Celio: Opera aliquot. (Ed. Antonius Musa Brasavola). – Basileae, 1544. (In fine:) Per Hier. Frobenium et Nic. Episcopium. – 2°

Adams⁶ C-177.–BMC German⁷ p. 173. – VD/16⁸ C 200. – Soltész–Velençzei–W. Salgó⁹ C 45.

Kötés: Vaknyomásos barna bőr (340×230 mm). A gerincen hat borda; az 1. és 2. borda között arany keretben arany betűkkel „CAELII //CALCAGNINI// OPERA.//” Két-két bőrpánt nyomai. A kötés több helyen sérült, kissé kopott. A vaknyomásos hármás vonalkerettel közrefogott középmezőben (220×140 mm) egymás

mellé és alá négyszer préselték be a Spes-lemez 1. b változatát. Szerepel tehát a bal alsó sarokban a Chari//tas szó, a jobb alsó sarokban a könyvkötő I. P. betűkkel kombinált szignója, de metszőszignó nem látható.

A Spes-lemezzel díszített két másik kötés közül az épebb és szebb példány eddig ugyancsak publikálatlan. A kötet jelzete és tartalma:

Ant. 6926. Homérokentra, ha kai kentrónes. Homeroentra, quae et centrones. (Cum aliis aliorum opusculis). – (In fine:) Francofurti, ex officina Petri Brubacchii, 1541. – 8°

Adams H 809. – BMC¹⁰ 106. col. 209. – von Schade: Braubach¹¹ 6. – Sol-tész–Velencei–W. Salgó H 467.

Kötés: Vaknyomásos barna bőr (160×105 mm). Gerincen öt borda. Mindkét tábla azonos módon díszített. Vaknyomásos hármass vonal fogja közre a középmezőt (106×68 mm) és alkot fent és lent 18 mm széles, a két hosszanti oldalon pedig 8 mm széles keretet. A középmezőben a Spes-lemmez 3. változatának lenyomata; tehát a bal alsó sarokban az I. B. betűkkel kombinált könyvkötőszignó, a jobb alsó sarokban a Cha//ritas szó van. Metszőszignó nem látható a kötésen.

Ugyanennek a kötésnek egy másik példánya Apponyi Sándor Hungarica-könyvtárával került az Országos Széchényi Könyvtárba. A kitűnő bibliofil Apponyi Hungarica-katalógusában a következőképpen hívta fel a figyelmet a kötésre: „Sehr schöner Einband, in gepresstem braunen Leder, mit einer »Fides« und einigen Zeilen

aus dem 70. Busspsalm, auf beiden Decken. Unten das Monogramm des Künstlers, I. B.”¹²

A kötet jelzete és tartalma:

App. H. 1767. Koll. 1.: PARADIN, Guillaume: De antiquo statu Burgundiae liber. (Cum aliis aliorum opusculis.) – Basileae [Johann Herwagen, 1550?] – 8°

Adams P-302.–BMC German p. 673. – Soltész–Velencei–W. Salgó P 106.

Koll. 2.: BARLANDUS, Hadrianus: Rerum gestarum a Brabantiae ducibus historia. – Antverpiae, excudebat Ioannes Gravius, 1551. – 8°

Index Aur.¹³ 113.109. – Lenger: Belg.¹⁴ I. p. 157. B-277. – Soltész–Velencei–W. Salgó B 80.

Kötés: Vaknyomásos barna borjúbőr (168×98 mm). Gerincen öt borda. A középmező felett 20 mm, jobboldalt 10 mm, lent 23 mm széles, díszítetlen keret. A középmezőben a Spes-lemez 3. változatának a lenyomata. Az Ant. 6926 jelzetű kötet kötésétől csak a kissé nagyobb táblaméretben és a némileg eltérő táblabeosztásban különbözik.

App. H. 1767. – Rozsondai–Szirmai¹⁵ 35.1. Nr. 55.

A Spes-lemezekkel díszített kötések számos példányáról jelent meg leírás a szakirodalomban. Ez azonban nemcsak azzal magyarázható, hogy ez a kötéstípus nem ritka, hanem azzal is, hogy a szép kötésre mindenütt felfigyeltek és tudósítottak is róla kortörténészek, sőt az aukciós katalógusok összeállítói is. Nagyobb áttekintés alapján foglalkozott e kötésekkel Joseph Theele 1927-ben. Ő ismerte fel és publikálta a kompozíció grafikai változatát Philipp Melanchthon Causae quare – című művének 1548. évi kiadásából.¹⁶ A grafikán a Spes-lemez minden eleme és felirata szerepel, de a kompozíciója mégsem azonos. A lemezen ellentétes beállításban, tehát balra fordul a női alak, nem maga elé néz, hanem az égre emeli tekintetét, a válláról lecsúszott kendője és szoknyája pedig úgy lobog, mintha szél lengetné. Az M. Gr. jegyű metsző tehát lendületesebb beállítású női alakként formálta ki a remény és hit jelképét.

A Spes-lemezt használó I. P. és I. B. jegyű könyvkötők lokalizálási kísérletei során eltérő nézetek láttak napvilágot. A véleménykülönbségek főleg abból adódtak, hogy a kutatók általában csak egy vagy két példány alapján ismerték a kötetet, s így azt többnyire aszerint lokalizálták, hogy a kötésben lévő nyomtatvány hol jelent meg.¹⁷ Mivel néhány kötésben párizsi, illetve lyoni nyomtatvány volt, korábban francia munkának tartották e kötéstípust.¹⁸ E nézet téves voltát szemlélteti az a kimutatás, amelyben Theele 16 példányt sorolt fel – többek között – a nyomdahe-lyek megadásával.¹⁹ A Széchényi Könyvtár három Spes-lemezes kötése is megerősíti azt a nézetet, hogy a nyomtatványok megjelenési helyéből nem lehet a kötés keletkezési helyére egyértelmű következtetést levonni. Az ismertett három kötésünkben ugyanis két bázeli, egy Majna melletti frankfurti és egy antwerpeni nyomtatvány maradt fenn.

A Spes-lemezeket használó I. B. könyvkötő működési helyének megállapításához három Utrechtben őrzött példány szolgáltatta a bizonyítékot. Mindhárom kötet ugyanis a 16. század második felében löweni possessor tulajdonában volt, az egyik

példányban pedig löweni monostorok dokumentumai maradtak fenn.²⁰ E tények ismeretében Konrad Haebler már 1928-ban valószínű németalföldi munkaként regisztrálta az I. B. jegyű könyvkötő Spes lemezét.²¹ Óvatosabban fogalmazott az I. P. jegyű lemezzel kapcsolatban; erről ugyanis azt közölte, hogy Wealenek bizonyára igaza van abban, hogy e lemezt németalföldi munkának tartja.²² Az újabb szakirodalom már flamand, pontosabban löweni kötésként tartja nyilván mind az I. B., mind az I. P. jegyű Spes-lemezzel készült kötésekét.²³ Eltérő vélemények láttak napvilágot abban a kérdésben is, hogy az I. P. és az I. B. jegyű Spes-lemezek közül melyik készülhetett korábban. Joseph Theele az I. B. jegyű lemezt tartotta az eredetinek és az I. P. jegyűt a másolatnak.²⁴ Goldschmidt szerint viszont az I. P. jegyű lemez (az 1. a) változat) tekintendő eredetinek, mert ezen a talapzat felett tisztán kivehető a metsző M. Gr. monogramja. Ez a kitűnő képességű metsző ugyanis még legalább két préslemez készített az I. P. jegyű könyvkötő számára s mindkettőt mesterjegyével is ellátta.²⁵ Az egyiket Lucretiát, a másikon Cleopatrát ábrázolta a Spes-lemez női alakjához hasonló stílusban és művészi színvonalon.²⁶

Staffan Fogelmark szerint is az I. P. jegyű préslemez készült korábban, s kompozícióját nem ugyanaz a művész rajzolta, mint az I. B. jegyű lemezét.²⁷ Mindkét lemeznek van olyan változata, amelyen mindhárom felirat – Spes, Fides, Charitas – szerepel s van olyan is, amelyen a Charitas szó hiányzik. Fogelmark is osztja azt a korábban felvetett nézetet, hogy a Charitas szó nélküli változat – Luther „sola fides sufficit” tanítása szerint – a protestáns megrendelők, míg a Charitas feliratot is feltüntető kötések a katolikus hívők számára készülhettek.²⁸ Szerinte a legkorábbiak az I. P. jegyű, de a Charitas felirat nélküli kötések s ezek az 1520-as évektől 1542-ig terjedő időszakból származnak. Az I. B. mester hasonló lemezei ugyancsak többnyire az 1542 előtt készült kötésekben szerepelnek.²⁹

Az Országos Széchényi Könyvtárban lévő három Spes-lemezes kötés megerősíti Fogelmark előbbi megfigyelését. Mindhárom szerepel ugyanis a Charitas felirat s közülük az Ant. 6926 jelzetű kötet kötése legkorábban 1541-ben, az Ant. 832 jelzetű köteté 1544-ben, az App. H. 1767 jelzetű köteté pedig a második kolligátum dátuma alapján legkorábban 1551-ben készülhetett.

A flamand kötéstörténet kiváló kutatója, Prosper Verheyden már 1930-ban felhívta a figyelmet arra, hogy az I. B. jegyű könyvkötő a löweni Jakob Bathen „Buchführer”-rel azonosítható.³⁰ 1937-ben Ilse Schunke is utalt erre a megállapításra³¹, a szakirodalomban azonban kevés visszhangra talált ez a nézet. Hellmuth Helwig Handbuch der Einbandkunde című alapvető munkája Jakob Bathennel kapcsolatban csupán azt közli, hogy J. B. jegyű préslemezei voltak.³² Fogelmark egyértelműen Jakob Bathen munkáiként tárgyalja az I. B. jegyű kötésekét. Ugyanő viszont óvatosan I. P. (Jacob Pandelaert?) szignójú könyvkötőként említi a Spes-lemezt elsőként kötédszikként alkalmazó löweni mestert.³³

Különleges figyelmet érdemelnek Staffan Fogelmarknak az I. P. jegyű Spes-lemezekkel kapcsolatban kimutatott és meggyőzően dokumentált azon megállapításai, amelyek a 16. századi könyvkötők szerszámainak technikai előállítására vonatkoznak. Nevezett ugyanis az I. P. jegyű kötések több mint húsz példányának beható vizs-

gálata, összehasonlítása alapján arra a felismerésre jutott, hogy egyes lenyomatokon olyan kisebb hibák, eltérések észlelhetők, amelyek nem a préslemez, vagy a kötés sérülése során keletkeztek. Ráadásul ugyanazok a hibák több kötésen azonos helyen és formában ismétlődnek. Az ilyen típusú I. P. jegyű Spes-kompozíciók tehát nem azonos préslemezeiről, hanem fémöntvényekről, klisékről készülhettek.³⁴

Régóta köztudott, hogy a nyomdászok klisékről is sokszorosították könyvdíszeket.³⁵ Az 16. századi kolozsvári könyvdíszek feldolgozása során bizonyíthatjuk azt, hogy Jakob Lucius iniciálékliséiről Európa több városában teljesen azonos formában készültek a kiemelésre szánt kezdőbetűk.³⁶ A klisék útján való sokszorosítási lehetőségekről tehát nyilvánvalóan a 16. századi könyvkötőknek is tudomásuk volt.

A kötéstörténészek közül első ízben 1892-ben L. Bickell utalt erre a lehetőségre.³⁷ Prosper Verheyden és Albert Delstanche e kérdéssel kapcsolatos megfigyelései után³⁸ 1936-ban Ilse Schunke a következőképpen foglalta össze megállapításait: „Man kann sich fragen, ob diese kaum zu unterscheidenden Platten nicht in Gussverfahren nach ein und demselben Modell in mehreren Exemplaren hergestellt und auf den großen Märkten an bekannte und fremde Buchbinder in den Verkauf gebracht worden sind.”³⁹

E korai felismeréseket igazolták tehát Fogelmark 1990-ben publikált kutatási eredményei és objektív eredményeket biztosító vizsgálati módszere. De ezt látszik igazolni az a tény is, hogy számos Spes-lemezen, illetve lenyomaton nem szerepel az eredeti kompozíciót metsző M. Gr. jegyű mester szignója.

Nincs metszőszignó az Országos Széchényi Könyvtárban lévő három ilyen típusú kötésen sem. Ennek ellenére a két I. B. jegyű kötésünk (Ant. 6926 és App. H. 1767) – a keretből szinte kilépni készülő, plasztikus női figurával – a flamand reneszánsz könyvkötés legszebb emlékeihez tartozik és előkelő helyet foglal el a 16. század első felében Európa más területein készült kötések között is.

Az Ant. 832 jelzetű, nagyméretű kötésünk pedig a Spes-lemezzel díszített kötések legpompásabb változatához tartozik. I. P. mester ugyanis a folioköteteket – feltehetőleg a megrendelők igényei szerint – különböző módon díszítette. Olykor ezeken is csak egyetlen középdísz helyezett el. De jó néhány kötésen kétszer, háromszor, sőt ritkábban négyszer szerepel a Spes-lemez lenyomata.⁴⁰ Ez utóbbi típushoz tartozik az Ant. 832 jelzetű kötetünk, amelynek első és hátsó tábláin egymás mellett és alatt négyszer ismétlődik az I. P. könyvkötő Spes-lemezének szép allegorikus nőalakja.

JEGYZETEK

1. A könyvkötőszignót bemutatja: Haebler, Konrad: *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*. Unter Mitwirkung von Dr. Ilse Schunke. I–II. Leipzig, 1928–1929. I. köt. I. t. 6. sz.
2. Goldschmidt, E. Ph.: *Gothic et Renaissance bookbindings*. I–II. Nieuwkoop–Amsterdam, 1967.
3. Vekene, Emil van der: *Bemerkenswerte Einbände in der Nationalbibliothek zu Luxemburg*. Luxemburg, 1972.
4. A könyvkötőszignót ld.: Haebler i. m. I. köt. II. t. 9. sz.
5. Schmidt, Adolf: *Bucheinbände aus dem XIV–XIX. Jahrhundert in der Landesbibliothek zu Darmstadt*. Leipzig, 1921.
6. Adams, Herbert Mayow: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501–1600 in Cambridge libraries*. I–II. Cambridge 1967.
7. *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum*. London, 1962.
8. *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg.: von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.): Irmgard Bezzel. Stuttgart, 1983–
9. Soltész, Elisabetha–Velenczei, Catharina–W. Salgó, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur. Editiones non Hungarice et extra Hungaric impressae*. I–III. Budapestini, 1990.
10. *British Museum. General catalogue of printed books*. Photo-litographic ed. to 1955. 1–263. köt. London, 1965–1966.
11. Schade, Herwarth von: *Peter Braubach in Frankfurt (1540–1567). Ein Werkverzeichnis*. In: *Archiv für Geschichte des Buchwesens* 21. (1980). 862. l.
12. Apponyi, Alexander: *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flug-schriften*. I–IV. München, 1903–1927. III. köt. 1767. sz.
13. *Index Aureliensis. Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum*. I–X. Baden-Baden, 1962–
14. *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*. Fondée par F. Van der Haeghen. Gand-La Maye-Bruxelles 1880. Rééditée sous la direction de Marie-Thérèse Lenger. I–VII. Bruxelles, 1964–1975.
15. Rozsondai Marianne–Szirmai János: *Művészi Könyvkötések régen és ma. Kiállítás. Elmúlt korok szép kötéseiből és Szirmai János könyvkötőművész (Hollandia) modern alkotásaiból az Országos Széchényi Könyvtárban*. Budapest, 1986. december 15–1987. február 14. Bp., 1986. 55. sz.
16. Theele, Joseph: *Die Spes-Platte der Meister I B und I P. Ein Beitrag zur Beziehung zwischen Graphik und Einbandkunst*. In: *Jahrbuch der Einbandkunst* 1. Jhrg. (1927) 127. l.
17. Goldschmidt i. m. I. köt. 259. l.
18. Schmidt i. m. 16. l. XXVII. t. 35. sz.
19. Theele i. m. 124. l.
20. Hulshof, Abraham–Schretlen, M. J.: *De Kunst der oude Boekbinders*. Utrecht, 1921. 42. l. – Goldschmidt i. m. 181. sz.
21. Haebler i. m. I. köt. 52. l.
22. Uo. I. köt. 332. l.
23. Goldschmidt i. m. I. köt. 179–181. sz. – Vekene i. m. 30. l. – Rozsondai–Szirmai i. m. 55. sz.
24. Theele i. m. 124. l.
25. Goldschmidt i. m. I. köt. 179. sz.
26. Haebler i. m. I. köt. 331. l. – Goldschmidt i. m. 177. sz. – Az I. P. jegyű Lucretia-lemezzel díszített a Magyar Tudományos Akadémia Ant. 197. jelzetű kötete, amelyen évszám (1534) és az M. Gr. metszőszignó is szerepel. Ld.: Rozsondai–Szirmai i. m. 54. sz.
27. Fogelmark, Staffan: *Flemish and related panel-stamped bindings. Evidence and principles*. New York, 1990. 157. l. – Őszinte köszönettel tartozom Rozsondai Mariannának, hogy e munkára a figyelmemet felhívta s a számomra hozzá nem férhető kötetet tanulmányozásra rendelkezésemre bocsátotta.
28. Fogelmark i. m. 158. l.
29. Uo. 159. l.

30. Cat. Antw. 1930 = *Wereldtentoonstelling voor Koloniën, Zeevaart, en Oud-Vlaamsche Kunst...* Antwerpen, 1930. *Afdeeling der Oud-Vlaamsche Kunst... V, Boekbanden, Catalogus* (by Prosper Verheyden). Antwerpen, 1930. 136. l.
31. Schunke, Ilse: *Der Kölner Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert*. In: *Schunke, Ilse: Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert*. Leipzig, 1937. 316–317. l.
32. Helwig, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde*. I–II. Hamburg, 1953–1955. II. köt. 185. l.
33. Fogelmark i. m. 157. l.
34. Uo. 159–165., 169. l. – Tény, hogy az Ant. 832 jelzetű kötetünk I. P. jegyű négy lenyomatán a Fogelmark által a 160. és 163. lapon felsorolt hibák többsége a kötés rongáltsága, sérülései ellenére is felismerhető.
35. Erre Fogelmark is utal. Ld.: 182–183. l.
36. Soltész Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, 1957. 2–3. sz. 156. l. – Ua.: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp., 1961. 55. l.
37. Bickel, L.: *Bucheinbände des XV. bis XVIII. Jahrhunderts aus hessischen Bibliotheken...* Leipzig, 1892. 9. l. – Fogelmark 195. l.
38. Megállapításaikat idézi Fogelmark i. m. 193–194. l.
39. Schunke, Ilse: *Die Einbände der Kirchenbibliothek in Emden. Ein Arbeitsbericht*. In: *Archiv für Buchbinderei*. 36, 1936. 68. l.
40. Fogelmark i. m. 87. l. 162. jegyzet, 106. l. 209. jegyzet, 137. l. 281. jegyzet, 202. l. 433. jegyzet.

**DIE MIT DER ALLEGORISCHEN FRAUENFIGUR
DER SPES- UND FIDES-PLATTE VERZIERTEN EINBÄNDE IN DER
SZÉCHÉNYI-NATIONALBIBLIOTHEK**

E. SOLTÉSZ

Von diesem schönen Renaissance Einbandtyp sind mehrere Varianten mit dem Buchbinder-Signet I. P. oder I. B. bekannt. Laut der neueren Literatur wurde für den Löwener Buchbinder I. P. die erste Spes-Platte hergestellt, deren Varianten zwischen 1520 und 1542 verwendet waren. Die gewissermaßen unterschiedlichen Kopien dieser Spes-Platten stammten aus der Löwener Werkstatt des Buchbinders I. B., der mit dem Löwener Buchführer Jakob Bathen identisch sein soll. Von den vielen Varianten des Spes-Platten des Buchbinders I. P. dürfen mehrere nicht mehr von gestochenen Platten, sondern von Klischees hergestellt worden sein.

In der Széchényi-Nationalbibliothek befinden sich drei Einbände diesen Typs. Ein Frankfurter Druck aus dem Jahre 1541 (Homero-centra. Signatur: Ant. 6926) und ein Band aus der berühmten Sammlung des Grafen Alexander Apponyi (Paradin, G.: *De antiquo statu Burgundiae liber*, Basel, 1550 [?] Signatur: App. H. 1767) wurden in der Werkstatt des Buchbinders I. B. mit diesem schönen Einband versehen.

Eine interessante Variante dieses Einbandtyps bilden die Vorder- und Rückdeckel des Werkes Calcagnini, C.: *Opera aliquot* (Basel, 1544. Signatur: Ant. 832). Auf diesen großen Einbanddeckeln ist nämlich die Spes-Platte des Buchbinders I. P. nicht einmal – als Mittelschmuck – sondern neben- und untereinander viermal eingepreßt. Alle drei Einbände gehören zu den schönsten Werken der niederländischen Renaissance Einbandkunst.